

רשימות ספרים מן הגניזה כמקור להיסטוריה חברתית ותרבותית של היהודים באגן הים התיכון

מרים פרנקל

[א]

'היה זה אנטול פראנס שהזכיר לנו עד כמה קל, מרגיע ומושך עשוי להיות קטלוג של כתבי יד'. כתב צ'ארלס האסקינס בספרו הידוע על הרנסאנס של המאה השתים-עשרה.¹ ואני סמוכה ובטוחה שכאשר כתב מילים אלו, לא רשימות הספרים מן הגניזה הן שעמדו לנגד עיניו. משום שאם כינה פרופ' ש"ד גויטיין את הגניזה הדוקומנטארית כולה כזיבורית של הגניזה הרי אין ספק שרשימות הספרים הן בבחינת הזיבורית שבזיבורית. מדובר ברשימות שהגיעו לידינו במצב פיסוי עגום למדי ואשר רובן נכתבו מלכתחילה כתיבה חפוזה ומשורבטת על גבי כל פיסת נייר אפשרית: בדף הראשון, החלק של ספר, בחלקו האחורי של מכתב, בשוליים של שטר ואפילו בכתב זעיר בין שני טורים של טקסט כתוב. הוסף לכך את העובדה שהרשימות הללו כתובות עברית, ערבית וערבית-יהודית ואילו מספרי הכרכים וחשבונות מחיריהם רשומים בקפוטיות,² שזיהוי הספרים דורש בקיאות והתמצאות בספרות היהודית וגם בספרות המוסלמית והיוונית הקדומה, והרי לך הוכחה מספקת לכך שהעיסוק ברשימות אלו רחוק מלהיות תענוג צרוף.

Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the 12th Century*, Cleveland-New York 1964, p. 83 1

רוב החוקרים שפרסמו רשימות ספרים סבורים היו שהסימנים הנלווים לשמות הספרים ברשימות אלו הם קפוטיות, אך מעולם לא נעשה ניסיון של ממש להתמודד עם סימנים אלו ולפענח אותם. השוואה ראשונית לספרי הרקדוק הקופטיים מעלה שאין תיאום מלא בין הקפוטיות הקופטיות לבין הסימנים הרשומים ברשימות הספרים, וייתכן שמדובר במערכת סימנים אחרת. ראה: L. Stern, *Koptische Grammatik*, Leipzig 1880, p. 131. כוונתי לפרסם מאמר נפרד בעניין הזה. 2

אף-על-פי-כן משכו רשימות הספרים שבגניזה את עיני החוקרים כבר מראשית חקר הגניזה. גדולי החוקרים של גניזת קאהיר: שכטר, אדלר, באכר, פוזנסקי, שייבר, מאן, אסף ואברמסון³ חקרו ופרסמו רשימות ספרים מן הגניזה. לנגד עיניהם של חוקרים אלו עמדו בעיקר היצירות הספרותיות עצמן והם ראו את עצמם, בראש ובראשונה, רתומים למשימה הגדולה של חשיפת אוצרות הרוח והתרבות של עם ישראל. את עיקר מאמציהם השקיעו בזיהוי הספרים הנזכרים ברשימות אלו. ואכן העבודה הלמדנית והמדוקדקת נשאה פירות והוכחה כדאיתיה. יצירות ספרותיות ששמען נשתקע בתהום השכחה של הזמן צצו ונתגלו מחדש. לעתים נמצאו במקביל גם כתבי-היד של אותן יצירות והם פורסמו ונמצאו היצירות נגאלות.⁴

3 להלן רשימה חלקית בלבד של פרסומים אלו: E. N. Adler & I. Broydé, 'An Ancient Bookseller's Catalogue', *JQR*, XIII (1901), pp. 52-62; 550-551 ספרים מהמאה הי"ב (ספריות רבינו זכאי ורבינו ישועה ומו"ס), קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 139-121; 'שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר (המאה הי"ב)', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 537-531; 'רשימת ספרים מהמאה השתים עשרה', *SBB*, VI (1964), pp. 160-174; 'שלוש רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר, לו (תשכ"א), עמ' 402-389; 524-517; 'שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה-13', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 58-35; 'רשימת הספרים של ר' יוסף ראש הסדר', קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 446-445; 'תוספות ותיקונים ל"רשימת ספרים אוטוגרף לר"י ראש הסדר" (ק"ס מח, עמ' 172-152), קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 658-657; 'נ' אלוני וא' שייבר, 'רשימת ספרים אוטוגרף לרב יוסף ראש הסדר', קרית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 172-152; 'ש' אסף, 'רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר, יח (תש"א-תש"ב), עמ' 281-272; א' אשתור, 'מחירי ספרים בתעודות הגניזה', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 223-214; W. Bacher, 'Un vieux catalogue', *REJ*, XXXII (1896), pp. 126-129; 'Une vieille liste de livres', *REJ*, XXXIX (1899), pp. 199-208; 'La bibliothèque d'un médecin juif', *REJ*, XL (1900), pp. 55-61; ד"צ בנעט, 'ספרייתו של רופא במצריים בימי הרמב"ם (מסמך מן הגניזה)', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 185-171; E. J. Worman, 'Two Book Lists from the Cambridge Genizah Fragments', *JQR*, XX (1908), pp. 450-463; J. Mann, 'Listes de livres provenant de la Gueniza', *REJ*, LXXII (1921), pp. 163-183; 'A Fihrist of Sa'adya's Works', *JQR*, NS XI (1921), pp. 423-428; *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931, pp. 663-684; S. Poznanski, 'Einige Bemerkungen zu einem alten Bücher-Catalog', *JQR*, XIII (1901), pp. 324-330; 'A Fihrist of Saadya's Works', *JQR*, NS XIII (1922-1923), pp. 369-396; 'Une liste d'ouvrages caraites', *REJ*, LXXII (1921), pp. 184-191; 'Jüdische arabische Bücherlisten aus der Geniza in Cambridge', *ZfHB*, XII (1908), pp. 111-124; 'Ein altes-jüdisch arabisches Bücher Verzeichnis', *JQR*, XV (1903), pp. 76-78; א' שייבר, 'רשימת ספרים נוספת ליוסף ראש הסדר - מגניזת קופמן', קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 548-546; A. Scheiber, 'Two Book Lists', *JJS*, XXII (1971), pp. 68-77; 'Contributions to Medieval Booklore', *AOH*, XXXV (1981), pp. 148-151; ארבע רשימות ספרים מגניזת קהיר (מעובדו של פרופ' נחמיה אלוני ז"ל), ספונות, כא (תשנ"ג), עמ' 312-257.

4 דוגמה לכך הם חיבוריו ההלכתיים של ר' שמואל בן חפני ראש ישיבת סורא (נפטר בשנת

עלה על כולם בהיקף עבודתו פרופ' נחמיה אלוני ז"ל, אשר איסוף רשימות ספרים מן הגניזה הפך אצלו למפעל חיים, שאותו לא הספיק להשלים, ואשר ספרו, העומד לצאת לאור בהוצאת יד יצחק בן-צבי, יכלול את כל רשימות הספרים שהצליח לגלות ולאסוף במשך עשרות שנים וגם את רשימות הספרים שפורסמו בכמות שונות על-ידי חוקרים אחרים.⁵ השם שבחר אלוני לספרו מרמז, לכאורה, על גישה חדשה לרשימות האלה: 'הספריה היהודית בימי הביניים'. כביכול מבקש מחבר הספר לפתוח ולהציג לראווה את ארון הספרים שעמד לרשותו של האדם היהודי בימי הביניים ובכך לקרוע צוהר אל חיי הרוח והתרבות של קהילות ישראל במזרח בתקופה זו, כי אין דרך להכיר תרבות אלא על-ידי הכרת הצינוורות שדרכם זורמת אותה תרבות אל הציבור הרחב. צינוורות אשר בתקופה זו הקדם-אלקטרונית והקדם-דיגיטאלית אינם אלא הספר הכתוב. אך גם אם כותרת הספר מרמזת על תפיסה חדשה, עדיין ראה אלוני את עיקר מטרתו בפרסום רשימות הספרים מתמקדת בתחום הספרות. כפי שכתב בהקדמה שהספיק להכין לספרו: 'לחשוף את אוצרות התרבות של העם היהודי לתועלת החקר בספרות ימי הביניים.'

הראשון והיחיד, עד כה, שעסק ברשימות הספרים לצורך הבנת החברה היהודית בימי הביניים היה פרופ' ש"ד גויטיין ה'סוציולוגרף' של הגניזה. בספרו 'סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם',⁶ הגיע גויטיין למסקנות מעניינות על סמך רשימות אלו עוד בטרם פורסמו ונחקרו במלואן, בעיקר בתחום סדרי הלימוד ודרכי הקניית ההשכלה. כך, למשל, גילה שהמונוגרפיות ההלכתיות של גאונים בכל המאחרים, כגון ר' האיי גאון ור' שמואל בן חפני היו ביסודן הרצאות שגובשו בצורת ספרי לימוד ונועדו להכשיר דיינים לנוכח המחסור התמידי בדיינים בקהילות השונות בשל המנהג לחרוץ דין בפני שלושה ואף חמישה דיינים. כמו כן הגיע למסקנה שספרי המקרא תופסים מקום בראש כל הלימודים הגבוהים וכי ספרי הפסיקה תופסים מקום שקול לזה של ספרי התלמוד וזאת עוד לפני פרסום 'משנה תורה' לרמב"ם.⁷ כלומר, בפעם הראשונה נוצלו רשימות הספרים לצורך מחקר חברתי-תרבותי בשעה שנושא המחקר הוא החברה ולא דווקא הספרות.

1013). לא כל חיבוריו הנזכרים ברשימות הספרים הגיעו לידינו, אך בשנים האחרונות הולכת ונשלמת מלאכת החשיפה וההוצאה לאור של כתביו על-ידי חוקרים שונים. ראה: D. E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World — Texts and Studies*, Leiden 1996; תרצה מיטשם, ספר הבגרות לר' שמואל בן חפני גאון (עומד לצאת לאור בקרוב בהוצאת יד הרב נייסים); ג' ליבזון, תרומת הגניזה לחקר המונוגרפיות ההלכתיות של רב שמואל בן חפני — מקנן, היקפן והתפתחותן, בכרך הזה, עמ' 189–239 (וראה שם ספרות נוספת).
5 להלן: אלוני.

6 — מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב [להלן גויטיין, סדרי חינוך].

7 שם, עמ' קנא–קנה.

[כ]

לפני שאנסה להציע כיווני מחקר נוספים בתחום זה, אתאר בקצרה את הרשימות עצמן. רשימות הספרים אינן עשויות מקשה אחת. מדובר ברשימות שנכתבו במשך שש-מאות שנה לערך, בין המאה העשירית למאה השש-עשרה, והן שונות זו מזו במהותן ובמטרתן. ניתן להבחין בהן כמה סוגים:

1. אינוונטארים וקטלוגים של ספריות פרטיות, שהם הרוב המכריע של רשימות הספרים. אלו הן רשימות של ספריות פרטיות, מהן רשימות מצאי שנועדו לרישום ולתיעוד בלבד, והדבר ניכר בשיטת רישום הספרים: לפי מדפים, לפי הפותחים (incipits),⁸ לפי סימנים חיצוניים של הספר, כגון צבע, גודל, סוג הכריכה וכד', ומהן קטלוגים שנועדו לשמש כלי-עזר ספרותי לקורא, הרישום הוא לפי נושאים, כגון הלכה, פיוט, פירושי מקרא וכד' או לפי מחברי הספרים. כאשר מדובר בכמה חיבורים הכרוכים יחד בכרך אחד, תמיד מובא פירוט החיבורים הכלולים בכרך. כלומר, הרישום נעשה לפי חיבורים ולא לפי כרכים או קודקסים.

2. רשימות הקשורות למסחר בספרים. רשימות שערכו סוחרים ספרים שבהן מופיע שם הספר ולצדו מצוין מחירו או רשימות שערכו רוכשי הספרים. ואף מתועדת רכישת ספרייה שלמה.

3. עיזבונות. פירוט הספרים כחלק מרכושו של אדם שנפטר, לא פעם, לשם מכירה כדי לכסות את החובות שהותיר אחריו.

4. רשימות רכוש של בתי כנסת. בנסיבות מיוחדות, כגון לרגל מינויו של שמש חדש או בגלל הפקדת רכוש בית הכנסת במקום אחר מחשש לפגיעה בו, נערכו רשימות של הרכוש המצוי בו. רשימות אלו כוללות גם רשימות ספרים שהיוו חלק חשוב מרכוש בית הכנסת.⁹

5. רשימות של מעתיקי ספרים מקצועיים. ברשימות אלו נרשמו שמות הספרים שהופקדו בידי המעתיקים לשם העתקתם וכן חישובי השכר המגיע להם תמורת עבודתם.

6. רשימות השאלה. רשימות תזכורת שערכו בעלי ספרים אשר השאלו ספרים מספרייתם. לעתים גם מצוין שיעור הפיקדון שנגבה.

7. פהרסת (לשון רבים: פהארסה) — בתרבות המוסלמית, רשימה שמכין תלמיד ובה הוא רושם את שמות מוריו, את נושאי הלימוד שהם מלמדים ואת החיבורים הנלמדים בשיעוריהם.¹⁰ הרשימות המופיעות במסמכים שבידינו בכותרת

8 על שיטה זו של רישום ספרים לפי מילות הפתיחה שלהם בספריות האוניברסיטאיות של אירופה למן המאה השלוש-עשרה ראה: K. Christ, *The Handbook of Medieval Library History*, London 1984, pp. 36-37 [להלן: כריסט].

9 ראה: ש"ד גויטיין, 'בית הכנסת וצידו לפי כתבי הגניזה', ארץ ישראל, 2 (תשכ"ד), עמ' 81-97.

10 *Encyclopaedia of Islam*², II, s.v. *Fihrist*

זו הן מעין ביבליוגראפיה מונוגראפית המוקדשת למחבר אחד. בידינו שתי רשימות כאלה: האחת מוקדשת לחיבוריו של ר' סעדיה גאון והשנייה — לספרי ר' שמואל בן חפני.

[ג]

על בסיס רחב ומגוון זה ברצוני להציע כמה כיווני מחקר אפשריים. ראשית, יש לבצע את העבודה הסטטיסטית שטרם נעשתה ולכַמֵּת את הנתונים אשר מספקות לנו רשימות הספרים. ניתוח סטטיסטי כמותי עשוי לשקף היטב אפנות תרבותיות דומיננטיות ולהצביע על נטישה או חדירה של דפוסים תרבותיים. באמצעותו נוכל לראות מה העדיפו ללמוד ולקרוא: מקרא או הלכה, מדע ופילוסופיה או היסטוריה, ספרות דתית או ספרות חילונית. את העבודה שגויטיין החל בה על בסיס של חומר מועט מדי ניתן יהיה להשלים כעת על סמך היריעה הרחבה שמספקות רשימות הספרים במלואן.

אלא שבתחום זה עומדות לפנינו כמה מכשלות אפשריות: האחת, העובדה שרשימות הספרים ששרדו בגניזה משקפות, למעשה, רק חלק מן הספרייה היהודית, אותו חלק שנכתב באותיות עבריות ועל כן הופקד בגניזה. אין לנו כל דרך לדעת לא את תוכנם ולא את חלקם היחסי של הספרים הערביים, בהנחה שגם רשימותיהם נרשמו באותיות ערביות. אף-על-פי-כן, אין ספק שהללו היו חלק מן הספרייה היהודית בימי הביניים. ברשימת עיזבון מן המאה השלוש-עשרה נכתב בראש המסמך במפורש: 'אלכתב אלעבראניה אלתי לריבי (!) יוסף נ"ע' (=הספרים העבריים השייכים לרבי יוסף נוחו עדן).¹¹ מכאן, שהיו גם ספרים ערביים. ברשימות אחרות כלולים ספרי קוראן שלמים או קונטרסים של סורות בודדות שהועתקו, ככל הנראה, באותיות עבריות,¹² ולכן ניתן לשער, שאם הספרייה היהודית 'סבלה' ספרים כה רגישים, מן הסתם היא הכילה לצדם גם ספרים ערביים אחרים. זאת ועוד: קשה להעלות על הדעת, שאנשים המעורבים ברכישת ספרים והשאלתם והנושאים תארים המעידים על משרות רמות-מעלה שמילאו בחצר הפאטמית והאיובית, כגון 'אמין אלדולה' ו'ת'קה אלדולה'¹³ לא יחזיקו ברשותם גם ספרים ערביים. כך שלמעשה תחום שלם של ספרות נעלם כליל מידיעתנו.

מכשלה אפשרית נוספת טמונה בתהייה האומנם משקפות רשימות הספרים

11 The John Rylands Library B 3584-1 (מנצ'סטר; אלוני 66), שורה 1.

12 TS Ar. 51.89 (אלוני 20), שורה 15. שם מכונה הקוראן בשם הגנאי שהיה רוץ בין היהודים

בימי הביניים 'קלוץ'. קונטרס המכיל את הסורה הראשונה בקוראן, סורת אלפאתחה ראה:

TS 16.284 (אלוני 68), שורה 5.

13 ראה: אלוני במפתח בערכם.

נאמנה את עולמם הרוחני של בני התקופה, שהרי עצם הימצאותו של ספר, כל עוד אין בעליו קורא בו, הוא חסר משמעות בנוגע לעיצוב השקפת עולמו של בעל הספר. כך, למשל, כבר הראה ההיסטוריון הצרפתי ז'אק לה גוף. כי ריבוי כתיבה היד מן התקופה הקרולינגית אינו יכול לשקף פריחה תרבותית-רוחנית בתקופה זו משום שהללו נתפסו כרכוש כלכלי וקישוטי ולא כנכס רוחני. כתיבה היד הופקו כדי לקדם אוספים של בעלי ממון או של כנסיות, ואף הנזירים, שהשקיעו עמל רב בהעתקתם, ראו בעבודתם מעשה סגפנות שיזכה אותם בזכויות בעולם הבא ולא התעניינו בתוכנם כלל.¹³ לכן אין ניתן להניח כמובן מאליו שרשימות הספרים משקפות את עולמם הרוחני של בני התקופה, ויש צורך לברר, לאשורה, את הזיקה בין הספרים לבין בעליהם. ברם, הרשימות גם אינן יכולות לשקף את מלוא היקפה של הספרייה היהודית גם משום שלא כל מה שקראו נמצא בספרייה – חלק מן הספרים הושג על-ידי השאלה, למשל, ולא נותר על המדף כלל, וגם בגלל מצבן הקטוע של הרשימות ועובדת היותן מקריות לחלוטין.

ולבסוף, יש לציין שעבוד סטטיסטי של רשימות הספרים יכול אמנם לשמש מדד למידת הפופולאריות והתפוצה של ספרות¹⁴ מסוג מסוים ולתת לנו תמונה מהימנה למדי של רמת הפעילות התרבותית הכוללת בתקופה מסוימת, אך אין הוא מסוגל לתת לנו תשקיף של מגמות ספרותיות שוליות, שבוודאי היו קיימות, וגם לא להצביע על ראשיתו של שינוי בזרם הספרותי. אולם גם במפה הכוללת שמסוגלות רשימות הספרים לסרטט לנו ניתן למצוא תופעות רבות עניין.

כך, למשל, למרות שרשימות הספרים משתרעות על-פני תקופה ארוכה למדי: בין המאה העשירית למאה השש-עשרה, הרי רובן המכריע הוא מן המאה השתיים-עשרה. ייתכן כי בריבוי הרשימות דווקא בתקופה זו יש משום סימן להתעוררות תרבותית-ספרותית מיוחדת בחברה היהודית שבארצות האסלאם.¹⁵

רשימות הספרים מסוגלות לספק לנו תשובות לשאלות נוספות. לא רק מה קראו אלא גם מי קרא. מי היה קהל-היעד שבשבילו נכתבו הספרים. וכאן ניכרת תופעה

13 J. Le Goff, *Intellectuals in the Middle Ages*, Cambridge 1993, pp. 7-9

14 במונח 'ספרות' בימי הביניים הכוונה היא לכל יצירה כתובה שהחברה מחשיבה לראויה לשימור והפצה. הגדרה זו כוללת גם ובעיקר ספרות עיונית. בדרך כלל, אין הכוונה לספרות יפה שעיקרה מן המאה השמונה-עשרה ואילך. וראה ההבחנה בין 'מונומנט ספרותי' ל'דוקומנט ספרותי' שנכתב לצרכים שימושיים-תועלתניים בלבד. הגדרה מרחיבה זו, אשר המדד שלה ל'ספרות' הוא קבלת הטקסט על-ידי החברה ולא עֲרָפוּ הלשוני-תוכני המוחלט, מאפשרת לנו לדבר על 'ספרות' בהקשר הימי-ביניים. ראה: S. Fleischman, 'Philology, Linguistics, and the Discourse of the Medieval Text', *Speculum*, LXV (1996), pp. 19-37

15 על הרנסאנס של המאה השתיים-עשרה באירופה הנוצרית ראה לעיל, הערה 1. מובן שהשערה זו זקוקה לתימוכים נוספים ובמיוחד מפני שחלק ניכר מן החומר התיעודי מן הגניזה ככלל הוא מן המאה השתיים-עשרה.

חברתית בולטת שדומתני, כי ניתן לעמוד עליה בבהירות עוד קודם עריכת הבדיקה הסטאטיסטית המדויקת. מאגר הקוראים מצומצם ביותר ומוגבל לקבוצה חברתית מסוימת בלבד. שמותיהם של אותם אנשים שבים וחוזרים ברשימות אחדות. פעם כמעתיקים ופעם כמוכרי ספרים, פעם כשואלי ספרים ופעם כבעלי ספריות משל עצמם. למשל, מאיר בן הלל בן צדוק, סופר ודיין בתקופת הרמב"ם, שניחן בכתב יד ייחודי וקל לזיהוי, הוא סופרן של ארבע מבין רשימות הספרים לפחות, אך הוא נזכר גם כבעליה של ספרייה גדולה משל עצמו, גם כקונה וגם כמוכר ספרים.¹⁶ שלמה הלוי, איש המאה השתים-עשרה, הוא סופרן של שלוש מבין רשימות הספרים, אך הוא גם סוחר בספרים, מעתיק ספרים מקצועי ומתברר שהוא גם העוסק במלאכת ייצור הספר: מסדר ומיישר את נוסחי כתבי-היד וכורך את הספרים, ונוסף לכך הוא גם רופא.¹⁷

שלמה בן אליה הדיין, איש המאה השלוש-עשרה, משמש כמתווך ('סמסאר') בעסקאות של רכישת ספרים, הוא גם רוכש ספרים וגם מוכרם, הוא מלווה כספים בערבות ספרים והוא גם בעל ספרייה פרטית משל עצמו.¹⁸ ברשימות של עיזבונות המוצעים למכירה שבים וחוזרים שמותיהם של אותם רוכשי ספרים: יוסף אלמגרכי, אלשיח' אלמהד'ב, אבו סעיד, אלתיקה וכו',¹⁹ כלומר, אותם ביבליופילים תאבי ספרים שהם לקוחות פוטנציאליים של מכירות ספרים פומביות באים מאותו חוג חברתי מוגדר ומצומצם. לא פעם גם ניתן לגלות קרבת משפחה בין חברי הקבוצה. למשל, אבו אלעז הרופא, איש המאה השלוש-עשרה, שבעודו בחיים רכש ספרים מלוא חופניים מעיזבונו של ר' אברהם החסיד, ואילו לאחר מותו הוצאו ספריו שלו למכירה פומבית, הוא אחיה של סת גואל, אשת שלמה בן אליה הדיין, כאמור, גם הוא חובב ספרים מובהק.²⁰ רבים מבין חברי קבוצה זו הם רופאים. על-פי תואריהם, רבים מהם נושאים גם במשרות ציבוריות בחצר השלטון המוסלמי ומהם גם בעלי משרות ציבוריות בקהילה היהודית בעיקר דיינים וחזנים.²¹

- 16 ENA 1290, fol. ; (אלוני 37) TS K 3.16 ; (אלוני 27) TS NS 298.9 ; (אלוני 26) TS NS 298.52
5 (אלוני 39). קונה ומוכר ספרים ראה: TS NS 228.3 (אלוני 42).
- 17 TS K 3.14 (אלוני 43) ; ENA 2687, fol. 6 ; (אלוני 44) TS K 3.28 ; (אלוני 45). שלמה הלוי כמיישר וכורך ספרים ראה לעיל, אלוני 43.
- 18 על שלמה, בנו של הדיין אליה בן זכריה במאה השלוש-עשרה ראה: A. L. Motzkin, 'The Arabic Correspondence of Judge Elijah and his family (Papers From The Cairo Geniza) [להלן: מוצקין]', Ph. D. Thesis, University of Pennsylvania, 1965
בעסקי הספרים ראה: TS 8 J 6, fol. 7 ; (אלוני 56) Bodl. Ms. Heb. d 66, fol. 119 ; (אלוני 57) ; Bodl. Ms. Heb. d 66, fol. 130 (אלוני 77).
- 19 ראה עליהם אלוני במפתח בערכם.
- 20 אבו אלעז כרוכש ספרים ראה: TS 20.44 (אלוני 67). עיזבונו ראה: ENA 1290, fol. 16 (אלוני 63). על קרבת המשפחה שלו אל שלמה בן אליה ראה: מוצקין, עמ' 64.
- 21 תארים, כגון 'אמין אידולה', 'תיקה אידולה' ראה: אלוני במפתח בערכם.

חלק מחברי הקבוצה הם 'וראקון', כלומר, סוחרים העוסקים במסחר בספרים ומעורבים גם בתהליך ייצור הספר, כלומר, בהעתקתו ובכריכתו בין בעצמם ובין על-ידי שכירת עובדים ומעתיקים. וראקון אלו היו, בדרך כלל, אינטלקטואלים בעלי ספריות משל עצמם ולא אחת מחברים ויוצרים בזכות עצמם. לעתים קרובות הם היו גם בעלי מקצועות חופשיים, כגון רופאים ופקידי חצר. ה'וראק' אינו תופעה מיוחדת לחברה היהודית. אבן אלנדים, אינטלקטואל וסופר מוסלמי, מחבר ה'פהרסת' המפורסם, היה וראק שכזה, דהיינו, מוכר ספרים שהעסיק מעתיקים בשכר, העתיק בעצמו לעצמו ולמכירה.²²

ברשימות הספרים בולטת התופעה במיוחד. יש לנו פנקס של וראק המכיל מרשמים רפואיים, חשבונות מסחריים, רשימת חובות לצורכי מכולת, כגון משקה לימון, שמן, שקדים וסוכר וגם ספרים למכירה ולהשאלה.²³ ברשימה אחרת, בנו של דיין מאלכסנדריה, המשמש מתווך בעסקה של מכירת ספרים, שולח למלמד, שאת ספריו הוא מוכר, גם מרשם לתרופה. בסוף הרשימה הוא מוסיף וכותב: 'לבי דואג באשר למצב בריאותך ואם תזדמן לך סחורה ראויה, שלח ורשום את מחירה...' ²⁴ כלומר, הוא משמש גם רופא וסוחר. שלמה הלוי, אשר שלוש מבין רשימות הספרים רשומות בכתב ידו, הוא גם סוחר וגם רופא. את הספרים שהוא מעתיק הוא גם מיישר למידה אחידה ('עדל') וגם כורך ('רבט'). בעיזבונו של אברהם החסיד מוצעת למכירה בין הספרים גם ה'מסטרה' שלו, המכשיר המשמש לסימון השורות. מכאן, שעסק גם בהעתקה. שלמה בן אליה מבקש באיגרת מר' שלמה שיעתיק בשבילו ספרים:

יתפצל אלמולי אלאג'ל אלמתפצל ר' שלמה ישמרו צורו ויהיה בעזרו יכמל ועדה פי מעני תרגום מלכים ואד לם יתהייל מלכים פיכון תרגום אלאפאטיר...

(= ויאל נא האדון הנכבד הנעלה ר' שלמה ישמרו צורו ויהיה בעזרו להגשים את הבטחתו בעניין תרגום מלכים. ואם לא יסתייע מלכים, שיהיה תרגום ההפטרות...) ²⁵.

יש לשער שמדובר בהעתקה לצורכי מסחר ולא מתוך עניין אקדמי משום שתוכנו של החיבור אינו מעלה ואינו מוריד בעיני המזמין.

אנו עדים כאן לתופעה חברתית מעניינת המוכרת לנו מתחומים אחרים של התרבות המוסלמית בימי הביניים, כלומר, הגדרת תפקידים גמישה, המביאה לחפיפת מקצועות ומשרות. תופעה שאלברט חוראני. המזרחן הנודע, זיהה בזירה

22 ראה עליו: *Encyclopaedia of Islam*², III, s.v. *Ibn al Nadim*

23 ראה: Bodl. Ms. Heb. f.22, fol. 25b-52b (2728) (אלוני 40).

24 Bodl. Ms. Heb. d66, fol. 129 (אלוני 41), שורה 13-16.

25 Bodl. Ms. Heb. d66, fol. 130 (אלוני 77).

הפוליטית של העיר המוסלמית לגבי משרות פוליטיות ושלטוניות.²⁶ פרופ' אברהם יודוביץ' הרחיב את היריעה וזיהה את אותה תופעה עצמה גם בתחום מערכת היחסים העדינה שבין המסחר לשלטון. במאמר מאלף הצביע יודוביץ' על קיומה של שכבת ביניים מתווכת של אנשים השייכים ב-זמנית לשני העולמות, מתפקדים כסוחרים ואנשי שלטון כאחד וממלאים פונקציות כפולות ומשולשות.²⁷ באמצעות רשימות הספרים, אנו יכולים כעת לזהות את אותו דפוס של חפיפה וגמישות בהגדרת התפקידים גם בחברה היהודית בארצות האסלאם המסגירה בעניין זה דפוסים חברתיים זהים לדפוסי החברה המוסלמית הסובבת.

מעמדם הגמיש של אנשי הסֵפֶר בארצות האסלאם בימי הביניים, וגם בחברה היהודית החיה באזורים אלו, יתחדד עוד יותר אם נשווה את ה'וראקון' ל-stationarii, אותם מעתיקים ומוכרי ספרים שהסתופפו בשולי האוניברסיטאות במאה השתים-עשרה במערב אירופה. ה-stationarii, כמו ה'וראקון', יצרו ספרים, העתיקו וכרכו אותם או העסיקו פועלים בייצורם ואחר כך מכרו או השאלו אותם. גם הם היו ביסודם סוחרים, אך בניגוד ל'וראקון' הם לא היו אינטלקטואלים או יוצרים בזכות עצמם וודאי שלא נשאו כל תפקיד ציבורי או שלטוני. מעמדם היה מוגדר היטב: הם נחשבו לאפיטרופסים המופקדים על העותקים המקוריים, ה-exemplaria של כתבי-היד של ספרי הלימוד באוניברסיטאות, והיו כפופים רשמית לשלטונות האוניברסיטה ולשלטונות העיר. השלטונות הם שקבעו את מחירי הספרים ואת שיעור הקנסות על מכירת עותקים פגומים. כלומר, בניגוד גמור ל'וראק', מדובר כאן במקצוע מוגדר פורמאלי ולגאלית המובנה בתוך המערכת הכוללת של העיר האירופית.²⁸

שאלה נוספת שניתן לשאול היא: מה היה היחס אל הספר ואל הקריאה? לשם מה קראו? ולשם מה רכשו ספרים? ספר הנרכש למטרות אספנות או לשם דקוראציה יהיה, בדרך כלל, בעל מידות מונומנטאליות, כריכה אמנותית מעוצבת, קאליגרפיה מהודרת ועתירת עבודה, ולעתים (בעיקר באירופה), יכלול גם איורים מפוארים.

- A. Hourani, 'The Islamic City in the Light of Recent Research', in: *The Islamic City* 26
(A. H. Hourani & S. M. Stern [eds.]), Oxford 1970, p. 19
- A. L. Udovitch, 'Merchants and Amirs — Government and Trade in Eleventh Century 27
Egypt', *Asian and African Studies*, XXII (1988), pp. 53–72
- G. H. Putnam, *Books and Their Makers During the Middle Ages*, I, London 1896, pp. 28
[להלן: פוטנם] 184–194; R. Rause, *Manuscripts, Production of*, in: *Dictionary of the Middle Ages*, VIII (1987), pp. 100–105; J. Destrez, *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIII et du XIV siecles*, Paris 1935; G. Polard, 'The Pecia System in the Medieval Universities', in: *Medieval Scribes — Manuscripts and Libraries — Essays Presented to N. R. Ker*, (M. B. Parkes & A. G. Watson [eds.]), London 1978, pp. 145–161

אלא שהספרים שברשימות הם צנועים למדי. לעתים הם ללא כל כריכה ('מג'רד'). תבניתם, בדרך כלל, סטנדרטית: רבע או שמינית של נייר בגדאדי. לעתים קרובות אין זה אלא 'ג'זו', כלומר, קונטרס בודד מתוך ספר שלם.²⁹ אשר לקאליגראפיה, די אם אצטט מדבריו של אדם המזמין העתקת ספר:

יא מולאי אלחבר לעל תתפצל עלי עבדך בתפסיר דניאל ועזרא לרבינו סעדיה ... ולא יכן מתל תפסיר אלתהלים לאנה כאן גלק אלכט מא אנכתב לי מנה שיא ואן מתל הדא פלא תוג'ה שי

(= אדוני החבר, שמא תיטיב עם עבדך [להעתיק בשבילן] את תפסיר דניאל ועזרא לרבינו סעדיה ... ושלא יהיה כמו תפסיר תהילים שהיה כתוב בכתב 'קשה' ולא הצלחתי להעתיק מתוכו דבר. דבר כזה אין לשלוח כלל!).³⁰

כלומר, נראה שמה שנדרש מספר טוב היה שייכת בקאליגראפיה פונקציונאלית, קריאה וברורה ולא דווקא מפוארת במיוחד. וכבר העיר ז'אק לה גוף. שקאליגראפיה אף יותר מקאקוגראפיה (כתיבה מרושלת ומשורבטת) היא סימן לתקופה של נחשלות תרבותית שבה הדרישה לספרים מזערית והם מהווים רכוש כלכלי יותר משהם מהווים נכס רוחני ונחשבים בעיקר לפריט אספני ודקוראטיבי.³¹ הרושם המתקבל מתוך סקירת המאפיינים הפיסיים, החיצוניים של הספרים הנזכרים ברשימות הוא שהספר נתפס כמכשיר ולא כאובייקט והעניין בו היה בעיקר אינטלקטואלי. קיימים, כמובן, גם ספרים מהודרים בכריכות של עור מעובד עם אבומי כסף ומסמרות מוזהבים וקאליגראפיה צבעונית,³² אך הללו מעטים ויוצאי דופן. על היחס לספר ניתן ללמוד גם מתוך נוסחאות ואמרות שנהגו אנשים לרשום אחרי שרכשו לעצמם ספר מסוים. אמרות אלו הן, אמנם, שאבלוניות, אך דומה שבכל זאת הן משקפות בצורה אמיתית את האופן הבסיסי שבו נתפסו הספר ותפקידו.

בשולי רשימת הספרים שרכש לעצמו, כותב פלוני, בן המאה השש-עשרה:

אלה הם כל הספרים שרכשתי, יזכני האל לקרוא במ ולדעת ולציית ולעשות מה שציוונו הבורא יתברך.³³

29 על מונחים אלו ראה: אלוני במפתח בערכם.

30 ראה: TS Misc. 36.134 (אלוני 75).

31 לה גוף (לעיל, הערה 13 א), עמ' 7. על ההבדל בין הספר האוניברסיטאי המשמש כמכשיר לבין ספרי הנוירים הנתפסים כאוצר ראה: J. Le Goff, *Medieval Civilization 400-1500*, Oxford: 1989, p. 345

32 TS Ar. 52.214 (אלוני 61), שורה 7.

33 TS NS 83.37 (אלוני 58).

כלומר, הספר נועד לקריאה והקריאה עצמה נתפסת כמטרה חינוכית דתית ממעלה ראשונה.

במקרה אחר, לרגל רכישת כתב־יד עתיק שהכיל שבעה חיבורי גאונים ואשר היה בבעלותו של דניאל בן חסדאי ראש הגולה והוענק בסופו של דבר כמתנה לנער נחום הכהן בן מנצור, נרשם: 'יזכה ללמוד וללמד'.³⁴

למרות הבאנאליות שבאמירה זו אין להתעלם מכך שהיא מכילה בסופו של דבר את תמצית האופן שבו נתפסו מהותו וייעודו של הספר.

הקריאה והלימוד מתועלים לעתים לצרכים פראקטיים של הוראה. ר' יוסף ראש הסדר, איש המאה השלוש־עשרה, אשר השאיר לנו שבע־עשרה רשימות ספרים מלאות וגדושות בכתב ידו, נהג לרשום לעצמו בשולי רשימות הספרים שלו הערות, תזכורות, הרהורים וסתם שרבוטים.³⁵ הוא רשם לעצמו גם תכניות לימוד סטטאיטביות לתלמידיו. כ'ראש סדר' מילא ר' יוסף גם תפקידי הוראה³⁶ ובהערותיו יש לראות מעין תכנון קוריקולום לשיעוריו. חוקרים שדנו בר' יוסף ראש הסדר³⁷ וגם אלוני עצמו טעו לחשוב שהתכניות מיועדות ללימוד עצמי ופירשו את צורות הפועל שבטקסט כבניין ראשון:

אד'א אשתהית אדרס פי תלמודא רבא ... ואד'א אשתהית אקרי פי שי מן אלהלכות (= אם ארצה אֶלְמַד תלמודא רבא ... ואם ארצה אקרא משהו מן ההלכות).

אולם, לפי הבנתי יש לקרוא את הכתוב בבניין שני ובבניין רביעי כדלקמן: 'אד'א

34 TS 8 K 1 (אלוני 29).

35 ה'קולמוס הקל' של ר' יוסף ראש הסדר מצביע על רמת אוריינות גבוהה והשווה, למשל, למעמדה של הכתיבה באירופה בתקופה המקבילה שבה קיימת 'אוראליות מעורבת': הכתיבה מופרת, אך השפעתה חלקית וחיצונית בלבד והשפות המקומיות חסרות מערכת שיטתית לריווח בין המילים והמשפטים ולתעתיק מדויק של צלילים. לכן, כל טקסט כתוב חייב להיות מושמע בקול רם. תופעה, שכמובן, אינה קיימת בתקופה זו בערבית־היהודית. ראה: J. Kittay, 'Utterance Unmoored — The Changing Interpretation of the Art of Writing in the European Middle Ages', *Language in Society*, XVII (1986), pp. 209–230

36 ראה: גויטיין, סדרי חינוך, עמ' קעה.

37 על ר' יוסף ראש הסדר, חייו ויצירתו ראה: ל' גינת, 'ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)', עבודת גמר לקראת התואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל־אביב, תש"ן. ראה גם: מ"ע פרידמן, 'ירושת מי שהיו לו שתי נשים — שתי תשובות מן הגניזה', דיני ישראל, יג–יד (תשמ"ו–תשמ"ח), עמ' רנה–רנו. ושם ביבליוגרפיה מקיפה עליו. וראה עוד: מ"ע פרידמן, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר אילן, כו–כז (תשנ"ה), עמ' 259–276; מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ־ישראליים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)' בתוך: כנסת עזרא — ספרות וחיים בבית הכנסת — אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69–102.

אשתהית אדרס ... (= אם ארצה אֶלְמֵד) ו'אד'א אשתהית אקרי' (= אם ארצה אקריא). אקריא, במובן אדריך, אֶלְמֵד.³⁸ ומדובר בשתי שיטות הוראה מרכזיות שהיו נהוגות בארצות האסלאם בימי הביניים: אֶמְלֵא (הקראה; מילולית: הכתבה) — המורה קורא את הטקסט הנלמד בקול והתלמידים רושמים מפיו. והתדריס — אחד התלמידים קורא חיבור בקול והמורה מעיר ומסביר.³⁹ ואכן, רוב הספרים בספרייתו של ר' יוסף ראש הסדר כחיבורים שחיבר היו בעלי אופי דיאקטי מובהק.

אם כן, הספרים הם מכשיר מקצועי או מכשיר להעברת מידע שבאמצעותו יכול אדם להעשיר את עצמו ולשפר את התנהגותו, ובכך יש לו למכשיר הזה תפקיד דתי ראשון במעלה.

המידע המועבר באמצעות הספרים הוא פתוח וחופשי והדבר בא לידי ביטוי בקלות הרבה שבה הספרים מועברים מיד ליד ומופצים. ר' יוסף ראש הסדר, מתכנן את הפרויקטים הספרותיים הבאים שלו וכותב:

ואיש מא קדרת אן אשתריה מן אלנסך' אסתוהבה בעון אללה
(= את העותקים שלא אצליח לרכוש אבקש במתנה בעזרת האל...)⁴⁰.

אדם אחר מבקש להשיג את פירושו ר' סעדיה גאון לדניאל ומבקש מידידו שיעתיק אותו בשבילו 'או תסתעירה מן ענד צדיק לך' (= או שתיקח אותו בהשאלה מאחד מחברייך).⁴¹ רשימה אחרת משנת 1244 מכילה סיכום של כל הספרים שהושאלו במהלך השנה תמורת עירבון כספי מינימאלי, מועט עד כדי כך שאלוני טעה לחשוב שמדובר במעין עזרה סוציאלית לתלמידי חכמים עניים ונוזקים. אלא מתברר שהשואלים הם מעשירי הקהילה וגביריָה, וסכומי הכסף הנוכרים אינם אלא פיקדונות סמליים שניתנו תמורת השאלת הספרים.⁴²

הקלות החד-משמעית שבה מושאלים ספרים ומועברים מיד ליד אופיינית לחברה היהודית בלבד ונבדלת הן מן העמדה המוסלמית והן מן העמדה הנוצרית-אירופית ביחס להשאלת ספרים. החברה המוסלמית מגלה יחס דו-ערכי למְי בסוגיה זו. מחד גיסא אנו מוצאים בה ספריות ציבוריות הפתוחות לכול ובחינים כבר במאה העשירית. לא זו בלבד, ספריות אלו עודדו מלומדים לבוא ולהשתמש בהן בכך שסיפקו נייר, דיו וקולמוסים בחינם לתלמידי חכמים עניים ולזרים. הן גם אפשרו הוצאת ספרים מחוץ לספרייה לתקופה מוגבלת ותמורת פיקדון.⁴³ מאידך גיסא, לפי התיאור שמתאר

38 ראה: TS K 6.170 (אלוני 99), שורה 29–32.

39 A. Mez, *The Renaissance of Islam*, London 1937, p. 178 [להלן: מץ].

40 ראה: TS K 6.170 (אלוני 99), שורה 104–108.

41 TS Misc. 36.134 (אלוני 75).

42 TS Ar. 52.214 (אלוני 61).

43 E. Levi Provençal, 'Note sur l'exemplaire du Kitab al-'Ibar offert par Ibn Ḥaldun à la

מקריזי את הספרייה בקאהיר, הונחו בה הספרים בארונות שהיו מחולקים על-ידי מחיצות ליחידות נפרדות (חאג'ז) וכל אחת מהן סגורה במנעול ובריח.⁴⁴ אנו שומעים גם על ספריות-קריאה בלבד שלא ניתן להוציא מהן ספרים כלל אלא רק להשתמש בהם במבנה הספרייה עצמו. מייסדה של המדרסה אלמחמודיה בקאהיר (נוסדה בשנת 1395) הציב תנאי, שלעולם לא יוצאו ספרים מספריית המדרסה.⁴⁵ ספרים רבים הוקדשו לספריות בתנאי שהשימוש בהם יהיה מוגבל. כך, למשל, ב'וקפיה' (שטר-ההקדש) משנת 1396, שבה מקדיש אבן ח'לדון את 'כתאב אלעבר' שלו לספריית מסגד אלקראוין בפאס, הוא מתנה זאת בכך שהעותק יושאל רק לאנשים מהימנים למשך חודשיים בלבד ובתמורה לפיקדון, משום שלפי הערכתו יי בפרק זמן של חודשיים להספיק להעתיק או ללמוד את החיבור.⁴⁶ על עותק ספרו של מסכויהי, תג'ארב אלמאם שנמצא באותה ספריית אלמחמודיה בקאהיר, נכתב:

המקדיש דורש שלא יושאל מן הספרייה חיבור זה לא בשלמותו ולא חלקים ממנו לא תמורת פיקדון ולא בלעדיו.⁴⁷

גם יחסה של החברה הנוצרית-אירופית בסוגיה זו אינו חד-משמעי. השאלת ספרים מספריית המנזר נחשבה אמנם למעשה צדקה ממדרגה ראשונה, אך ישנן גם דוגמאות רבות לצווים רשמיים האוסרים הוצאת ספרים מחוץ לתחומי המנזר ומאיימים בחרם ובנידוי. ההשאלה עצמה מספריות המנזרים הייתה תהליך ארוך ומייגע שהיה כרוך בפולחן ניקיון שלם. במנזרים דומיניקאניים ניתנו לספרן הוראות מפורשות בנוגע לתקופת ההשאלה.⁴⁸ הפיקדון שנדרש בזמן ההשאלה (memoriale) היה לפחות בשיעור ערכו של הספר המושאל,⁴⁹ וביום החזרת הספרים נפרס מרבד מיוחד על

: 164 Bibliothèque d'Al-Karawiyin à Fes', *Journal asiatique*, CCIII (1923), p. 164
 לוי-פרובנסאל].

44 ראה: מץ, עמ' 172–173.

45 M. Quatremere, 'Memoire sur le gout des livres chez les orientaux,' *Journal asiatique* Ser. 3, VI (1838), pp. 64, 170
 קטרמר].

46 לוי-פרובנסאל, עמ' 164.

47 קטרמר, שם. מקרהו של אבן סינא שהיה גם מנהל הספרייה הסמאנית באספהאן ושמתנגדיו האשימו אותו שהצית אותה כדי לשמור לעצמו את כל החכמה האצורה בה, מצביע דווקא על תפיסה בסיסית הרואה במידע אוצר שמן הדין להשאירו פתוח לכול, שהרי המעשה המיוחס לאבן סינא נתפס כדבר מגונה ביותר. ראה: H. Purgstall, 'Additions au memoire de M. Quatremere', *Journal asiatique*, Ser. 4, XI (1848), pp. 187–188

48 Lesley Smith, 'Lending Books — The Growth of a Medieval Question from Langton to Bonaventure', in: *Intellectual Life in the Middle Ages — Essays Presented to Margaret Gibson* (Lesley Smith & Benedicta Ward [eds.]), London 1992, pp. 265–280
 [להלן: סמית']

49 ראה: כריסט, עמ' 49.

רצפת האבן שעליו הונחו הספרים. על הנזירים היה להשתמש בממחטות או בשרוולי בגדיהם כדי להימנע מנגע ישיר עם הספר.⁵⁰ גם בספריות האוניברסיטאיות ניכרת הסתייגות רבה מהשאלת ספרים. ריצ'ארד מבארי מזהיר בשנת 1341 את הקולגות שלו באוניברסיטה לבל ישאלו ספרים לסטודנטים בימי החורף הקרים שאז עלול אפס הזולג לנטוף על גבי הספרים ולהשחיתם.⁵¹ ובספריות הקולג'ים של אוקספורד נהגו לכבול את הספרים בשלשלאות ומנעולים למן בניית המבנה הנפרד לספרייה בסוף המאה הארבע-עשרה ועד סוף המאה השמונה-עשרה.⁵²

את עמדתה יוצאת הדופן של החברה היהודית כלפי השאלת ספרים ניתן להסביר בכך שמרבית הספריות היהודיות הן ספריות פרטיות וההשאלה מתבצעת בתוך אותו חוג מצומצם ומוגדר של אוהבי-ספר המקורבים זה לזה ובוטחים זה בזה והיא מתבססת על היכרות אישית ועל אמון הדדי. אך ניתן לראות בגישה זו גם ביטוי ליחס פתוח כלפי המידע שלא נועד לשמירה ולגניזה אלא להעברה ולהפצה.

גישה זו קשורה גם לתפיסת מהותו של תהליך יצירת הספר. באירופה, לפחות עד המאה השלוש-עשרה, זהו עדיין תהליך מסורבל הקשור בעבודת פרך של העתקה מדויקת ודקדקנית הנעשית בידי נזירים בסקריפטוריום ונתפסת כשוות-ערך לעבודה חקלאית או לעבודה גופנית אחרת המזכה את מבצעייה בנקודות זכות וחסד בעולם הבא. קיימים תיאורים רבים של מלאכה קשה זו של הנזירים, שמשממניה: גבות שוחחים, ברכיים פקות ואצבעות קפואות.⁵³ אולי יותר מכול משקף גישה זו הקולופון בסוף ספרו של תומאס אקווינס:

הגיע לסיומו חלקו השני של החיבור מאת תומס אקווינס. ארוך מאוד, רב מילים עד למאוד ומעייף מאוד מאוד. השבח לאל, השבח לאל ושוב השבח לאל!⁵⁴

נקודת מבט שונה באופן קיצוני מספק לנו ר' יוסף ראש הסדר שגישתו למלאכת ההעתקה היא היפוכה הגמור של תפיסת מעתיקי תומאס אקווינס. בשולי רשימות

J. W. Clarke, *The Care of Books*, Cambridge 1902 [rep. London 1975], pp. 57–58; 66 50

Philobiblon: Richard de Bury, Text and Trans. by E. C. Thomas. ed. M. Maclagen, Oxford 1960, pp. 157, 161 (על-פי סמית' עמ' 266). 51

N. R. Ker, *Books, Collectors and Libraries — Studies in the Medieval Heritage*, London 1981, pp. 327–330 52

Aliza Cohen-Mushlin, 'The : ראה גם ; 35–30 עמ' כריסט, עמ' 81–61 ; פוטנס, עמ' 81–61 Twelfth-Century Scriptorium of Frankenthal', in: *Medieval Book Production: Assessing the Evidence: Proceedings of the Second Conference of the Seminar in the History of the Book to 1500, Oxford, July 1988* (Linda L. Brownrigg [ed.]), Vermont 1990, pp. 85–101 53

ראה : סמית' המצטטת מתוך כתב-יד Oxford, New College Ms. 121, Fol. 376 v. 54

הספרים שלו רשם ר' יוסף לעצמו את תכניות ההעתקה והכתיבה העתידיה שלו: את 'תדביר אלאבדאן' (הנהגת הגופות), ספר הרפואה של גאלינוס, הוא מתכוון לערוך מחדש על-פי המתכונת של 'הלכות פסוקות' ועל-פי התלמוד. את אותו תהליך יש בכוונתו להחיל גם על שאר ספרי גאלינוס וכן על ספרי היפוקראטס, שאותם יש בכוונתו גם לנסח מחדש.⁵⁵ ובטרם החל בכתיבה כבר מתנסח בראשו ויוצא מקולמוסו המבוא לאחד מספרי רפואה משוכתבים אלו שלעתיד:

הד'א ספר רפואות אחצר נצוצהם פיה ונט'מהא אחסן נט'אם ואפרשה שאפיא אקדם לפיר' ספר רפואות עלי כל פרק מקדמה...

(= זהו ספר רפואות אביא בו את נוסחיהן ואסדר אותן בסדר הטוב ביותר ואפרשנו באופן ברור ואקדים הקדמה לכל פרק ופרק).⁵⁶

לגבי אחד מספרי ההלכה, הוא מתכנן ארבעה דברים:

אצלח תרתיבהא ואשרח משכלהא ואנתקד אגאליטהא ואכמל נקצהא.
(= אתקן את הסדר ואבאר את הבעיות, אתקן את הטעויות ואשלים את החסרים).⁵⁷

לגבי סידור ר' סעדיה גאון יש לו תכנית בת חמישה שלבים: (1) ביאור חשיבותו של הסידור ורוממות רעיונותיו; (2) ביקורת במקומות אחדים; (3) השלמת הדברים שנעלמו מעיני רס"ג או שלא הזכירם מפני שקיצר; (4) פירוש המובאות העבריות מן התפילות והאזהרות והסליחות על דרך הפשט; (5) פירוש ענייני של אותן מובאות.⁵⁸ אין ספק שגישה פתוחה וחופשית זו של ר' יוסף ראש הסדר לטקסט הכתוב כפי שהיא באה לידי ביטוי בתכניותיו הספרותיות רחוקה מרחק שנות-אור מגישתם הנקדנית והטכנית של נזירי הסקרפטוריום. אלא שהיא נראית מזורה ביותר גם בעיניו של קורא או כותב מודרני שלגביו הטקסט המודפס הוא בעל סמכות מוחלטת ובלתי ניתנת לשינוי. בתרבות הדפוס המודרנית שלנו עומד מאחורי היצירה מחבר אחד מופר הנושא באחריות בלעדית לכתוב. שמו מופיע בהבלטה על גבי הכריכה וזכויות היוצרים שלו נשמרות ומוגנות מתוקף חוק. והנה בזכות נטייתו המקסימה של ר' יוסף לשרבט בכתב את הרהוריו ואת תכניותיו ניתנת לנו הזדמנות להצצה בלתי אמצעית אל תפיסת עולמו של מעתיק-יוצר מסוגו. ואני מניחה שאין הוא מסגיר כאן התייחסות יוצאת דופן אלא משקף נאמנה את התפיסה התרבותית

55 TS K 3.44 (אלוני 101), שורה 73-77.

56 TS NS 308.39 (אלוני 109), שורה 37-40.

57 TS NS 309.65 (אלוני 103), שורה 113-122.

58 TS K 3.1 (אלוני 113).

המקובלת בחוגו בימי הביניים.⁵⁹ המעתיק-היוצר מסוגו של ר' יוסף ראש הסדר נוטל לעצמו את מלוא הסמכותיות הגלומה ביצירת טקסט ראשוני ואין הוא מהסס לעשות בטקסט הקדום כבתוך שלו. גישתו היא פראקטית ופראגמטית: מה ששימושי או רלוואנטי לדידו נשאר, מה שאיננו שימושי נמחק ומה שניתן לשיפור משופץ על-פי צרכיו. הטקסט נתפס כנתון פתוח הניתן לשיפור, להרחבה ולעדכון. הרעיונות והתוכן שבטקסט המקורי נשארים ללא שינוי, אך תוך כדי תהליך דיאלקטי ויצירתי מעצב אותו המעתיק-היוצר על-פי הבנתו, אישיותו וצרכיו. ואם הבנתי אל נכון את תכניותיו של ר' יוסף ראש הסדר, הרי שבמקרה שלו העיבוד נעשה לצרכים דידיאקטיים ואת הטקסטים המקוריים הוא מנסה להתאים לצורכי הוראה ולרמת תלמידיו.⁶⁰

דומתני שתפיסה זו של מהות הטקסט הכתוב, כפי שהיא מתגלה בהרהוריו הרשומים של ר' יוסף ראש הסדר, מטילה ספק בגישתנו למהדורות ביקורתיות של כתבי-יד מימי הביניים והיא מסייעת מבלי משים לפילולוגיה החדשה.⁶¹ ההשקפה שביסוד הפילולוגיה הקלאסית יוצאת מתוך הנחה שכתבי-היד הם השתקפויות לא-מושלמות של שלב-טקסט אידיאלי כלשהו. חילופי הנוסח והשינויים מוגלים

M. Beit-Arie, 'Transmission of Texts By Scribes and Copyists: Unconscious and Critical Interferences', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, Vol. LXXV, Num. III (1993), pp. 33-51 59

I. M. Ta-Shma, 'The Open Book In Medieval Hebrew Literature — The Problem of Authorized Editions', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, Vol. LXXV, Num. III (1993), pp. 17-24; "מ תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה ה"א-ה"ב', קריית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 298-309. תא-שמע סובר שתופעה זו אופיינית במיוחד לחכמי אשכנז. ראה גם, למשל, את ים' הנוסחים והמהדורות לדרשות רבי דוד הנגיד. ראה: אלה אלמגור, כתבי היד של מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים תשנ"ה. לא ניתן להסביר שפע זה אלא בכך שהדרשות עברו תהליך של שינוי והתאמה חופשית על-ידי כל אחד מן המעתיקים לפי צרכיו, ועד לתקופה מסוימת הן היו מעין ספר-עזר ומדריך לדרשנים ששימש את משפחת הרמב"ם לדורותיה, כאשר כל מעתיק ומשתמש יוצר, למעשה, חיבור חדש לפי צרכיו. ראה: אלמגור, שם, עמ' 20, 36. אי-אפשר לטעון, שהתופעה נעוצה בעובדה שהדרשות הן מטיבן ספרות אוראלית שהועלתה על הכתב, משום שמדובר בתהליך הפוך: ספרות שתהליך היצירה שלה בוצע בכתב לשם ביצוע אוראלי. ולכן, יש להתייחס אליה כאל ספרות כתובה לכל דבר. על הבחנה זו ראה: R. Finnegan, *Oral Poetry — Its Nature, Significance, and Social Context*, Cambridge 1977, p. 18; וראה: אלמגור, שם, עמ' 31, המצביעה על תהליך הפוך של התרופפות הדרגתית של התבנית הספרותית המקורית וחזוק מאפיינים אוראליים ועממיים עם השנים.

B. Cerquiglini, *Eloge de la Variante — Histoire Critique de la Philologie*, Paris 1989 61
 לנושא זה מיוחד גיליון שלם בכתב-העת *Speculum*, Vol. LXV (1990)

לאפאראט בשוליים, והמטרה היא יצירת טקסט יחידני קרוב, ככל הניתן, ליצירה הראשונית המשוערת של המחבר המקורי. סטיות מאוחרות נתפסות כהשחתה של הטקסט המקורי. והנה, לפי תפיסתו של ר' יוסף ראש הסדר כל העתקה היא יצירה בפני עצמה המגלמת בתוכה את אישיותו ואת תפיסת עולמו של המעתיק. והדבר נכון לגבי כל תחומי הספרות. במקרהו של ר' יוסף ראינו שהיא מיושמת לגבי ספרות הלכתית, בפרשנות מקרא, בספרי מדע ורפואה ובספרות ליטורגית. אם כן נשאלת השאלה: האין אנו שוגים בנסותנו להפוך טקסטים מימי הביניים לטקסט יחידני ומתעלמים מן הגוונים האישיים שהעניק להם כל אחד ממעתיקיהם, גוונים שאולי הם, אולי עיקר כוחן ומשמעותן של יצירות אלו?